

श्रीमद् भागवत का यह सार
भगवद् भक्ति ही आधार

श्रीमद्भागवत रसिक कुटुंब

कपिल गीत अध्याय(भा०म०3.22)

वर्णन करने सांख्य योग का, और देने को ज्ञान ।
गुरु रूप में कपिल मुनि थे, देवहूति शिष्य समान ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

तृतीयः स्कंधः

॥ अथ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच

एवमाविष्कृताशेष-गुणकर्मोदयो मुनिम् ।

संव्रीड इव तं(म्) संम्रा-डुपारतमुवाच ह ॥ 1 ॥

मैत्रेय म्हणाले - अशा प्रकारे जेव्हा कर्दमांनी मनुच्या संपूर्ण गुणांचे आणि कर्मांच्या श्रेष्ठतेचे वर्णन केले, तेव्हा तो काहीसे संकोचून निवृत्तिपरायण मुनींना म्हणाला.

मनुरुवाच

ब्रह्मासृजत्स्वमुखतो, युष्मानात्मपरीप्सया ।

छन्दोमयस्तपोविद्या-योगयुक्तानलम्पटान् ॥ 2 ॥

तत्त्वाणायसृजच्चास्मान्, दोः(स)सहस्रात्सहस्रपात् ।

हृदयं(न्) तस्य हि ब्रह्म, क्षत्रमङ्गं(म्) प्रचक्षते ॥ 3 ॥

मनू म्हणाला - वेदमूर्ती भगवान ब्रह्मदेवांनी आपल्या वेदमय रूपाचे रक्षण करण्यासाठी तप, विद्या आणि योगसंपन्न तसेच विषयांमध्ये अनासक्त अशा तुम्हा ब्राह्मणांना आपल्या मुखापासून प्रगट केले आहे. नंतर हजारो चरण असलेल्या त्या विराट पुरुषाने सर्वांचे रक्षण करण्यासाठीच आपल्या हजारो भुजांपासून आम्हां क्षत्रियांना उत्पन्न केले आहे. अशा प्रकारे ब्राह्मण त्यांचे हृदय आणि क्षत्रिय शरीर म्हणविले जाते.

अतो ह्यन्योन्यमात्मानं(म्), ब्रह्म क्षत्रं(ञ्) च रक्षतः ।

*रक्षति*स्माव्ययो देवः(स्), स यः(स्) सदसदात्मकः ॥ 4 ॥

म्हणून एकाच शरीराशी संबंधित असल्याकारणाने स्वतःचे आणि एक-दुसऱ्याचे संरक्षण करणाऱ्या त्या ब्राह्मण आणि क्षत्रियांचे वास्तविक श्रीहरीच रक्षण करतात. ते सर्व कार्यांचे कारणरूप असूनही वास्तविक पाहता निर्विकार आहेत.

तव स॒न्दर्श॒नादे॒वच्, छि॒त्रा मे॒ सर्व॑सं(म्)शयाः ।

यत्स्वयं(म्) भगवान् प्रीत्या, धर्ममाह रिर॑क्षिषोः ॥ 5 ॥

आपल्या केवळ दर्शनानेच माझे सर्व संदेह दूर झाले आहेत. कारण आपण माझ्या प्रशंसेच्या निमित्ताने प्रजा पालन करण्याची इच्छा ठेवणाऱ्या राजाच्या धर्माचे मोठ्या प्रेमाने निरूपण केले आहे.

दिष्ट्या मे भगवान् दृ॒ष्टो, दु॒र्दर्शो॑ योऽकृ॒तात्म॑नाम् ।

दिष्ट्या पादरजः(स्) स्पृ॒ष्टं(म्), शी॒र्ष्णा मे॒ भवतः॑(श्) शिवम् ॥ 6 ॥

ज्यांनी आपली इंद्रिये जिंकलेली नाहीत, अशांना आपले दर्शन अत्यंत दुर्लभ आहे. माझे मोठे भाग्य की, मला आपले दर्शन झाले आणि मी आपल्या चरणांची पवित्र धूळ आपल्या मस्तकी ठेवू शकलो.

दिष्ट्या त्वयानुशि॑ष्टोऽहं(ङ्), कृ॒तश्चानु॑ग्रहो महान् ।

अपावृ॒तैः(ख्) कर्ण॑रन्ध्रैर्- जु॒ष्टा दि॒ष्ट्यो॒शती॑र्गिरः ॥ 7 ॥

माझा भाग्योदय झाला म्हणूनच आपण मला राजधर्माचा उपदेश देऊन माझ्यावर मोठीच कृपा केली आणि मी सुद्धा माझे प्रारब्ध उजाडल्यामुळेच आपली पवित्र वाणी एकाग्रतेने ऐकली.

स भवान् दुहि॑तृ॒स्नेह॑-परि॒क्लि॑ष्टात्मनो मम ।

श्रोतु॑मर्हसि दीन॑स्य, श्रावि॑तं(ङ्) कृपया मुने ॥ 8 ॥

हे मुने, या कन्येच्या स्नेहामुळे माझे चित्त फार चिंताग्रस्त झाले आहे. म्हणून नम्र अशा माझी ही प्रार्थना आपण कृपया ऐकावी.

प्रिय॑व्रतोत्तानपदोः(स्), स्वसे॑यं(न्) दुहि॑ता मम ।

अ॒न्वि॒च्छ॒ति प॑तिं(यँ) यु॒क्तं(वँ), वयः॑(श्)शीलगुणादिभिः ॥ 9 ॥

प्रियव्रत आणि उत्तानपादाची बहीण असलेली माझी ही कन्या वय, शील आणि गुण यांनी संपन्न असा पती | मिळण्याची इच्छा करित आहे.

यदा तु भवतः॑(श्) शी॒लं-श्रु॑तरूपवयोगुणान् ।

अशृ॑णोन्नारदादेषा, त्वय्यासीत्कृ॒तनि॑श्चया ॥ 10 ॥

जेव्हा हिने नारदांच्या मुखातून आपले शील, विद्या, रूप, वय आणि गुणांचे वर्णन ऐकले, तेव्हापासूनच तिने आपल्याला पती म्हणून वरण्याचा निश्चय केला आहे.

तत्प्र॑तीच्छ द्वि॒जाग्र॑येमां(म्), श्र॒द्धयो॑पहृतां(म्) मया ।

सर्वा॑त्मनानुरूपां(न्) ते, गृ॒हमे॑धिषु कर्मसु ॥ 11 ॥

हे द्विजवर, मी मोठ्या श्रद्धेने आपल्याला ही कन्या अर्पण करीत आहे, आपण हिचा स्वीकार करावा. गृहस्थाला उचित अशी सर्व कर्मे करण्यास ही सर्व दृष्टींनी आपल्याला योग्य आहे.

^{*}उद्यत^{*}स्य हि काम^{*}स्य, प्रतिवादो न श^{*}स्यते ।

अपि निर्मुक्तसंज्ञ^{*}स्य, कामर^{*}क्तस्य किं(म्) पुनः ॥ 12 ॥

जो भोग स्वतःहून प्राप्त होईल, त्याची अवहेलना करणे विरक्त पुरुषाला सुद्धा योग्य नाही. तर मग विषयासक्ताबद्दल काय सांगावे ?

य उद्यतमनादृत्य, कीनाशमभियाचते ।

क्षीयते तद्यशः(स) स्फीतं(म्), मानश्चावज्ञया हतः ॥ 13 ॥

जो पुरुष स्वतः प्राप्त झालेल्या भोगाचा आदर करीत नाही आणि एखाद्या कंजुष माणसापुढे हात पसरतो, त्याचे सर्वदूर पसरलेले यशही नाहीसे होते आणि दुसऱ्यांनी तिरस्कार केल्याने त्याचा मानभंग होतो.

अहं(न्) त्वाशृणवं(वँ) विद्वन्, विवाहार्थं(म्) समुद्यतम् ।

अतस्त्वमुपकुर्वाणः(फ), प्रत्तां(म्) प्रतिगृहाण मे ॥ 14 ॥

हे विद्वन्, मी असे ऐकले आहे की, आपण विवाह करण्यासाठी उत्सुक आहात. म्हणून ठराविक काळापुरते ब्रह्मचर्य पाळणाऱ्या आपण या कन्येचा स्वीकार करावा. मी हिला आपल्याला अर्पण करीत आहे.

ऋषिरुवाच

बाढमुद्बोदुकामोऽह-मप्रत्ता च तवात्मजा ।

आवयोरनुरूपोऽसा-वाद्यो वैवाहिको विधिः ॥ 15 ॥

कर्दम मुनी म्हणाले - ठीक आहे. विवाह करण्याची माझी इच्छा आहे आणि आपल्या कन्येचा अजून कोणाशी वानिश्चय झालेला नाही. म्हणून आम्हां दोघांचा सर्वश्रेष्ठ अशा ब्राह्म-विधीने विवाह होणे उचित ठरेल.

कामः(स) स भूयान्नरदेव तेऽस्याः(फ),

पुत्र्याः(स) समाम्नायविधौ प्रतीतः ।

क एव ते तनयां(न्) नाद्रियेत^{*},

स्वयैव कान्त्या क्षिपतीमिव^{*} श्रियम् ॥ 16 ॥

हे राजन, तुझ्या या मुलीचा वेदोक्त विवाह-विधीमध्ये प्रसिद्ध असलेला संतान-उत्पादनरूप मनोरथ पूर्ण होईल. जी आपल्या अंगकांतीने शोभा देणाऱ्या अलंकारांनाही तुच्छ करीत आहे, अशा आपल्या कन्येचा कोण आदर करणार नाही ?

यां(म्) हर्म्यपृष्ठे कणदङ्घ्रिशोभां(वँ),

विक्रीडतीं(ङ्) कन्दुकविह्वलाक्षीम् ।

विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमाना-

द्विलोक्य सम्मोहविमूढचेताः ॥ 17 ॥

ही कन्या एक दिवस आपल्या महालाच्या गच्चीवर चेंडू खेळत होती. चेंडूच्या मागे मागे पळताना हिचे डोळे चंचल होत होते आणि पायांतील नूपुर मधुर झंकार करीत होते. त्यावेळी हिला पाहून विश्वावसू गंधर्व मोहाने बेशुद्ध होऊन आपल्या विमानातून खाली पडला होता.

तां(म्) प्रार्थयन्तीं(लँ) ललनाललाम-

मसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् ।

वत्सां(म्) मनोरुच्चपदः(स्) स्वसारं(ङ्)

को नानुमन्येत बुधोऽभियाताम् ॥ 18 ॥

तीच यावेळी येथे स्वतः येऊन विनंती करीत आहे, अशा स्थितीत कोणता शहाणा पुरुष हिचा स्वीकार करणार नाही ? ही तर साक्षात महाराज श्रीस्वायंभूवमनूची कन्या आणि उत्तानपादाची प्रिय बहीण आहे. तसेच सुंदर स्त्रियांमध्ये ही रत्न आहे. ज्यांनी कधी श्रीलक्ष्मीच्या चरणांची उपासना केलेली नाही, त्यांना तर हिचे दर्शन सुद्धा होऊ शकणार नाही. विगत

अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं(यँ),

यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे ।

अतो धर्मान् पारमहं(म्)स्यमुख्यान्,

शुक्लप्रोक्तान् बहु मन्येऽविहिं(म्)सान् ॥ 19 ॥

म्हणून मी या आपल्या साध्वी कन्येचा अवश्य स्वीकार करीन, परंतु एका अटीवर. जोपर्यंत हिला संतान होणार नाही, तोपर्यंत गृहस्थधर्मानुसार मी हिच्यासमवेत राहीन, त्यानंतर (मात्र) भगवंतांनी सांगितलेल्या संन्यासप्रधान, हिंसारहित, शम-दमादी धर्मांना प्राधान्य देईन.

यतोऽर्वाद्द्विश्वमिदं(वँ) विचित्रं(म्)

सं(म्)स्थास्यते यत्र च वावतिष्ठते ।

प्रजापतीनां(म्) पतिरेष मह्यं(म्)

परं(म्) प्रमाणं(म्) भगवाननन्तः ॥ 20 ॥

ज्यांच्यापासून या वैचित्र्यपूर्ण जगाची उत्पत्ती झाली आहे, ज्यांच्यामध्ये हे लीन होते आणि ज्यांच्या आश्रयाने हे स्थित आहे. ते प्रजापतींचेही पती असलेले भगवान श्री अनंत मला श्रेष्ठ प्रमाण आहेत.

मैत्रेय उवाच
स उग्रधन्वन्नियदेवाबभाषे
आसीच्च तूष्णीमरविन्दनाभम् ।
धियोपगृह्णन् स्मितशोभितेन
मुखेन चेतो लुलुभे देवहृत्याः ॥ 21 ॥

मैत्रेय म्हणाले - धनुर्धर विदुरा, कर्दम मुनी केवळ एवढेच बोलू शकले. नंतर ते हृदयात भगवान कमलनाभांचे ध्यान करीत स्तब्ध झाले. त्यावेळी त्यांच्या मंद हास्ययुक्त मुखकमलाला पाहून देवहृतीचे चित्त त्यांच्यावर लुब्ध झाले,

सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं(म्), महिष्या दुहितुः(स्) स्फुटम् ।
तस्मै गुणगणाढ्याय, ददौ तुल्यां(म्) प्रहर्षितः ॥ 22 ॥

मनूने महाराणी शतरूपा आणि राजकुमारीची स्पष्ट अनुमती जाणून अनेक गुणांनी संपन्न असलेल्या कर्दमांना त्यांच्याचसारखी गुणवती कन्या आनंदाने प्रदान केली.

शतरूपा महाराज्ञी, पारिबर्हान् महाधनान् ।
दम्पत्योः(फ्) पर्यदात्प्रीत्या, भूषावासः(फ्) परिच्छदान् ॥ 23 ॥

यावेळी महाराणी शतरूपाने सुद्धा कन्या आणि जावई यांना मोठ्या प्रेमाने पुष्कळशी बहुमोल वस्त्रे, अलंकार आणि गृहस्थाश्रमाला उचित असे साहित्य दिले.

प्रत्तां(न्) दुहितरं(म्) सम्राट्, सदैक्षाय गतव्यथः ।
उपगुह्य च बाहुभ्या-मौत्कण्ठ्योन्मथिताशयः ॥ 24 ॥
अशक्नुवं(म्)स्तद्विरहं(म्), मुञ्चन् बाष्पकलां(म्) मुहुः ।
आसिञ्चदम्ब वत्सेति, नेत्रोदैर्दुहितुः(श्) शिखाः ॥ 25 ॥

अशा प्रकारे सुयोग्य वराला आपली कन्या देऊन महाराज मनू निश्चित झाला. निरोप घेताना तिचा वियोग सहन न होऊन उत्कंठेने चित्त व्याकूळ झाल्यामुळे तिला छातीशी कवटाळून "मुली, बाळे," म्हणत तो रडू लागला. तेव्हा त्याच्या नेत्रांतून अश्रूच्या धारा वाहू लागल्या आणि त्या अश्रूंनी त्याने देवहृतीची सारी वेणी भिजवली.

आमन्त्र्य तं(म्) मुनिवर-मनुज्ञातः(स्) सहानुगः ।
प्रतस्थे रथमारुह्य, सभार्यः(स्) स्वपुरं(न्) नृपः ॥ 26 ॥
उभयोर्ऋषिकुल्यायाः(स्), सरस्वत्याः(स्) सुरोधसोः ।
ऋषीणामुपशान्तानां(म्), पश्यन्नाश्रमसम्पदः ॥ 27 ॥

नंतर कर्दमांचा निरोप घेऊन त्यांच्या अनुमतीने तो राणी व परिवारासह रथावर बसून ऋषिकुलांनी सेवन केलेल्या सरस्वती नदीच्या दोन्ही तीरांवरील शांत मुनींच्या आश्रमांची शोभा पाहात आपल्या राजधानीला परतला.

तमायान्तमभिप्रेत्य, ब्रह्मावर्तात्प्रजाः(फ) पतिम् ।

गीतसं(म)स्तुतिवादित्रैः(फ), प्रेत्युदीयुः(फ) प्रहर्षिताः ॥ 28 ॥

आपले महाराज येत आहेत, हे जाणून ब्रह्मावर्तातील प्रजा अत्यंत आनंदित होऊन, स्तुती, गाणी आणि मंगल वाद्यांसह स्वागत करण्यासाठी सामोरी आली.

बर्हिष्मती नाम पुरी, सर्वसम्पत्समन्विता ।

न्यपतन् यत्र रोमाणि, यज्ञस्याङ्गं(वँ) विधुन्वतः ॥ 29 ॥

सर्व वैभवाने संपन्न असणारी बर्हिष्मती नगरी मनूची राजधानी होती. पृथ्वीला रसातळातून वर आणल्यानंतर तेथे अंग झाडताना श्रीवराहभगवानांचे केस गळून पडले होते.

कुशाः(ख) काशास्त एवासन्, शश्वद्धरितवर्चसः ।

ऋषयो यैः(फ) पराभाव्य, यज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ॥ 30 ॥

तेच केस नंतर नेहमी हिरवेगार असणारे दर्भ आणि लव्हाळे झाले. त्यांच्याद्वारा मुनींनी यज्ञात विघ्न उत्पन्न करणाऱ्या दैत्यांचा पराभव करून यज्ञ केले.

कुशकाशमयं(म) बर्हि-रास्तीर्य भगवान् मनुः ।

अयजद्यज्ञपुरुषं(लँ), लब्धा स्थानं(यँ) यतो भुवम् ॥ 31 ॥

ज्यांच्याकडून भूमिरूप निवासस्थान प्राप्त झाले, त्या श्रीयज्ञभगवानांसाठी महाराज मनूने याच ठिकाणी दर्भ आणि लव्हाळे यांचे आसन आंथरून यज्ञ केले होते.

बर्हिष्मतीं(न) नाम विभुर्-यां(न) निर्विश्य समावसत् ।

तस्यां(म) प्रविष्टो भवनं(न), तापत्रयविनाशनम् ॥ 32 ॥

ज्या बर्हिष्मतीपुरीत मनू निवास करीत होता तेथे जाऊन त्याने आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक ताप नाहीसे करणाऱ्या राजभवनामध्ये प्रवेश केला.

सभार्यः(स) संप्रजः(ख) कामान्, बुभुजेऽन्याविरोधतः ।

सङ्गीयमानसंत्कीर्तिः(स), सस्त्रीभिः(स) सुरगायकैः ।

प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन, हृदा शृण्वन् हरेः(ख) कथाः ॥ 33 ॥

तेथे आपली पत्नी आणि संततीसह तो धर्म, अर्थ आणि मोक्षाला अनुसरून असणारे भोग भोगू लागला. तेथे प्रातःकाळी गंधर्व आपल्या पत्नींसह त्याचे गुणगान करीत; परंतु मनू मात्र त्यात आसक्त न होता प्रेमपूर्ण हृदयाने श्रीहरींच्या कथा ऐकत असे.

निष्णातं(यँ) योगमायासु, मुनिं(म्) स्वायम्भुवं(म्) मनुम् ।

यदा भ्रं(म्)शयितुं(म्) भोगा, न शेकुर्भगवत्परम् ॥ 34 ॥

मनू आपल्या इच्छेनुसार भोग निर्माण करण्यात कुशल असूनही मननशील आणि भगवत्परायण असलेल्या त्याला भोग जराही विचलित करू शकत नव्हते.

अयातयामास्तस्यासन्, यामाः(स्) स्वान्तरयापनाः ।

शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः(ख्), कुर्वतो ब्रुवतः(ख्) कथाः ॥ 35 ॥

भगवान विष्णूंच्या कथांचे श्रवण, ध्यान, रचना आणि निरूपण करीत राहिल्याकारणाने त्याचे मन्वन्तर व्यतीत होत असतानाचे क्षण कधीच वाया जात नव्हते.

स एवं(म्) स्वान्तरं(न्) निन्ये, युगानामेकसंप्ततिम् ।

वासुदेवप्रसङ्गेन, परिभूतगतित्रयः ॥ 36 ॥

अशा प्रकारे आपल्या जागृती आदी तीन अवस्था किंवा तीन गुणांचा पराभव करून त्याने भगवान वासुदेवांच्या कथाप्रसंगांमध्ये आपल्या मन्वन्तराची एकाहत्तर चतुर्युगे घालविली.

शारीरा मानसा दिव्या, वैयासे ये च मानुषाः ।

भौतिकाश्च कथं(ङ्) क्लेशा, बाधन्ते हरिसं(म्)श्रयम् ॥ 37 ॥

व्यासपुत्र विदुरा, जो पुरुष श्रीहरींच्या आश्रयाने राहतो त्याला शारीरिक, मानसिक, दैविक, मानवी किंवा भौतिक दुःखे कशी त्रास देणार ?

यः(फ्) पृष्टो मुनिभिः(फ्) प्राह, धर्मात्रानाविधाञ्छुभान् ।

नृणां(वँ) वर्णाश्रमाणां(ञ्) च, सर्वभूतहितः(स्) सदा ॥ 38 ॥

मनू नेहमी सर्व प्राण्यांचे हित करण्यात व्यग्र असे. मुनींनी विचारल्यानंतर त्याने माणसांच्या वर्णाश्रमांचे अनेक प्रकारचे कल्याणकारक धर्म वर्णन केले आहेत. (ते 'मनुस्मृती' म्हणून आजही उपलब्ध आहेत.)

एतत्त आदिराजस्य, मनोश्चरितमद्भुतम् ।

वर्णितं(वँ) वर्णनीयस्य, तदपत्योदयं(म्) शृणु ॥ 39 ॥

जगातील सर्वप्रथम सम्राट महाराज मनूच्या, वर्णन करण्यास योग्य अशा अद्भुत चरित्राचे मी वर्णन केले. आता त्याच्या कन्येचा प्रभाव ऐक.

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहं(म्)स्यां(म्)

सं(म्)हितायां(न्) तृतीयस्कन्धे द्वाविं(म्)शोऽध्यायः ॥